



## KITA YUNANİSTAN ERKEN DEMİR ÇAĞI APSİDAL YAPILARI APSİDAL STRUCTURES OF EARLY IRON AGE IN MAINLAND GREECE

Akın TEMÜR\*  
Volkan KAYTMAZ\*\*

### Öz

M.Ö. 1200'lerin Ege dünyasında, deniz kavimleri göçü olarak adlandırılan bir göç dalgası yaşanmış olup, günümüzde hala bu göç dalgasının neden ve nasıl gerçekleştiği bilinmemektedir. Genel olarak Doğu Avrupa'dan meydana geldiği düşünülen bu göçlerin, ekonomik ve nüfus artışından meydana geldiği iddia edilmekle birlikte dönem, Miken Uygarlığının yıkılışından sonra gerçekleşen, kültürel boşluk dönemi olarak da algılanmaktadır. Ancak son yıllarda ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular sayesinde, Miken Uygarlığının sonrasında kendine has özellikleri bulunan bir dönem olduğu anlaşılmaktadır. Erken Demir çağında görülen bu kültürel değişimin, özellikle Kıta Yunanistan'da yaşayan toplumların yaşayışlarını derinden etkilediği görülmektedir. Bu değişim, daha çok mimari yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Kıta Yunanistan'da erken Helladik dönemlerden beri, kültürel değişim dönemlerinde karşımıza çıkan apsidal planlı yapıların, bu dönemde de popüler olarak yapıldığı görülmektedir.

**Anahtar Sözcükler:** Kıta Yunanistan, Erken Demir Çağ, Apsidal Plan, Mimari.

### Abstract

In the Aegean world of 1200 BC, there was a wave of migration called Sea tribes migration, and today it is still unknown why and how this wave of migration took place. Although it is claimed that these migrations, which are thought to have occurred from Eastern Europe in general, are caused by economic and population growth, the period is also perceived as cultural emptiness after the destruction of the Mycenaean civilization. However, thanks to the archaeological finds unearthed in recent years, it is understood that there was a period after the Mycenaean civilization with its unique characteristics. This cultural change in the early Iron Age has deeply affected the lives of societies living in Greece, especially in the continent. This change is more likely to occur in architectural structures. Since the early Helladic period in Greece, the apsidal planned structures, which have appeared in the periods of cultural changes, have been made popular in this period.

**Keywords:** Mainland Greece, Early Iron Age, Apsidal Plan, Architecture.

### 1. Giriş

Erken demir çağ, kıta Yunanistan tarihi için en önemli tarihlerinden birisidir. Bunun nedeni o tarihlerde gerçekleşen deniz kavimleri göçü olarak adlandırılan, balkanlardan gelen istilacı bir toplumun tüm ege ve doğu Akdeniz uygarlıklarının tarihini değiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bu göçler ile birlikte Miken kültürünün kendisini koruyamadığı görülmektedir. Karanlık çağlar olarak adlandırılan bu dönem, Ege dünyasının toplumda ve kültürde düşüş dönemi olarak algılanmıştır. Araştırmacılar bu dönemin Grek dünyasında arkaik toplumun yükselişi ile pek ilgisi olmadığına inanmışlardır. Bunun nedeni, özellikle 2000'ler öncesine ait arkeolojik verilerin oldukça az olmasından ve ortaya çıkartılan verilerin ise, tam olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak son dönemde yapılan arkeolojik kazılar karanlık çağ olarak adlandırılan dönemin, aslında adlandırıldığı gibi karanlık olmadığını, Grek sosyal ve politik gelişimi açısından oldukça önemli bir dönem olan, Miken saraylarının çöküşünü takip eden dönem olduğunu göstermiştir (Moore, 2005, 3-6). Konumuz olan apsidal yapılar ise, araştırmacılar tarafından nedeni tam olarak açıklanamamakla beraber "ilkel" olarak nitelendirilmektedir (Akurgal, 1983, 34). Bunun nedenleri arasında; apsisli yapıların göçebelikle ilgili olduğu, yapımının dikdörtgen yapılara göre daha kolay yapılması ve daha düşük kalitede malzemeler ile yapılabilmesi olarak ön görülmesidir (Lawrence, 1967, 12-13). Bu bağlamda, Kıta Yunanistan Erken Demir çağ apsidal planlı yapıların işlevlerini ve rollerini belirlemek için, belirlenen yapıların ayrıntılı olarak incelenmesinden önce, apsidal planlı yapılarının erken demir çağ öncesine ait tarihsel gelişimlerini açıklamak doğru olacaktır.

### 2. Kıta Yunanistan Apsidal Yapılarına Tarihsel Bakış

Kıta Yunanistan'da Helladik Dönemlerden itibaren mimari yapılar çoğunlukla dikdörtgen planlı olarak inşa edilmektedir (Lawrence, 1967, 14). Bu konutlar konutları genelde doğrudan sokağa açılan büyük bir ana oda ve arkasındaki daha küçük bir odadan oluşmaktadır. Orta Helladik dönemde ise ön tarafa bir

\* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Samsun, akintemur@yahoo.com

\*\* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, vkaytmaz@gmail.com



portiko eklenmiş ve uzun plan ara duvarlarla birkaç parçaya bölünmüştür (Lawrence, 1967, 16). Apsidal yapıların tarihsel gelişimine baktığımızda ise, Grek dünyasında Erken Demir Çağ öncesi apsidal yapıların kökeni ve nasıl geliştiği ile ilgili birçok teorilerin mevcut olduğunu görürüz. Bununla birlikte genel olarak apsidal planlı yapıların, en erken örneklerinin Ege dünyasında Helladik II ile Helladik III geçişi sırasında ortaya çıktığı ve orta Helladik döneme gelindiğinde ise standart bir plan haline dönüştüğü görülmektedir. Kıta Yunanistan apsidal Yapıları tarihsel süreç içerisinde daha detaylı inceleyecek olursak;

### 2.1. Erken Helladik Dönem Apsidal Yapıları

Anadolu ve Mezopotamya'da bulunan apsidal yapı örnekleri oldukça erken tarihlerden itibaren görülmeye başlamasına rağmen, Kıta Yunanistan'da bulunan ilk örnekler, EH II. ve EH II.I dönemlerine tarihlenmektedir. Kıta Yunanistan'da bulunan apsidal yapılar, EH I döneminin bitimi ile birlikte, ilk olarak orta ve güney bölgelerde görülmeye başlamıştır. Daha erken dönemlerde olup olmadığı konusunda net bir arkeolojik kanıt olmasa da EH III dönemi ve OH döneminde tipik bir yapı haline gelmiştir. Apsidal yapıların çoğunlukla konut olarak kullanılmış oldukları, araştırmacılar tarafından düşünülmüş olsa da Thebes'de bulunan iki büyük apsidal yapının kalıntıları, yapıların bilinenin aksine kült amaçlı ya da yönetsel amaçla kullanıldıklarını da ortaya koymuştur (Moore, 2005, 12-18). Apsidal planlı yapıların tarihi için önemli bir kültür olan Tiryns kültürü, EH III döneminin başlangıcından OH dönemine kadar görülmektedir. Gerek seramik gerekse diğer kültürler açısından EH II'den oldukça farklı olduğu görülmektedir. EH II döneminde Lerna yerleşmesinde bulunan yapıların genellikle dikdörtgen plan ile uygulanmaktadır. Yerleşmesinde en önemli yapısı, yine dikdörtgen planlı olarak yapılmış olan kiremitli evdir. EH III dönemine gelindiğinde, kiremitli ev yapısının üzerine oldukça büyük bir tümülüsün yapıldığı görülmektedir. Yerleşmenin mimarisinde, dikdörtgen planlı yapıların aksine, apsidal planlı yapıların yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Yerleşmede çok az da olsa dikdörtgen planlı yapılara da rastlanmaktadır (Moore, 2005, 12-18).

### 2.2. Orta Helladik Dönem Apsidal Yapıları

OH dönemi, M.Ö. 2050/2000-1550 yılları arasındaki 500 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde yerleşmeler genellikle tepelerin doruk noktalarına yapılmakta olup, yapılar EH döneminde olduğu gibi dağılmış değil, toplu halde olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin yerleşmelerinde genel olarak; dikdörtgen veya apsidal planlı yapılar bulunmaktadır. Bu apsidal yapılar, genellikle iki odadan oluşmaktadır. Duvarların yapıdan bağımsız olarak uzatılması ile oluşan ve genellikle giriş için kullanılan pronaos bölümünün sundurma ile kapatılması, yerleşmelerin genel bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Lerna yerleşmesinde bir önceki dönem de olduğu gibi, bu dönemde de evler apsidal bir plana sahiptir. Ancak yerleşimde bulunan apsidal yapıların boyutları açısından büyüme ve eklemelerin görülmesi, apsidal yapı mimarisi konusunda artık yeni arayışa girildiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

### 2.3. Geç Helladik Dönem Apsidal Yapıları

GH II döneminde Miken saray komplekslerinin gelişmeye başladığı görülmektedir. Yerleşmeler tepe üzerlerinde yer almakta olup, bunlar için yüksek oranda savunulabilir nitelikli yerler seçilmiştir. Saray olarak adlandırılan yapılar ise, büyük kompleks yapılar olarak, dikdörtgen/kare planlılardır ve elit kesimin konutları olarak düşünülmektedir. GH IIB döneminde, Miken yerleşmelerinin sınırlarının ve sur duvarlarının genişletildiği görülmektedir. Bu durum Miken yerleşmelerinin geliştiği ve büyüdüğünün göstergesidir. Sur yapılarının genişletilmesi ve güçlendirilmesi, ister yabancı isterse Miken yerleşmeleri arasında gerçekleşebilecek bir saldırı endişesi altında yapıldığını kanıtlamaktadır. Miken dönemde apsidal plan neredeyse hiç görülmemektedir. Apsidal planın seyrek olarak görüldüğü yerleşimlerdeki yapılar ise, genellikle konut mimarisi olarak kullanılmış basit yapılardır. GH IIIC dönemlerine gelindiğinde ise, anakaradaki yerleşmelerin hemen hemen hepsinin tahrip edildiği ya da terk edildiği görülmektedir. Merkezlerin çökmesi ile ilgili birçok teori bulunmaktadır. Bu teoriler arasındaki en çok kabul göreni, iç çekişme ve sosyal huzursuzluk sonrasında, halkların ayaklanması ya da merkezlerin birbiriyle savaşması yönündeki teoridir. Bilinen tek kesin kaynak olan III. Ramses dönemi kaynaklarında geçen ve deniz kavimleri göçü olarak adlandırılan teori, Miken Uygarlığının sona ermesi ile ilgili, günümüzde bilinen en popüler nedendir. Öyle ya da böyle GH IIIC dönemi, Miken merkezlerinin tamamen terk edildiği düşünülen dönemdir (Gonzalez - Ruiz Galvez, 2006, 383-386).

### 3. Erken Demir Çağ Kıta Yunanistan Apsidal Yapıları

Erken Demir Çağ dönemi, Helladik dönemlerde olduğu gibi kültürel açıdan bir geçiş dönemi olarak düşünülmektedir. Dönem boyunca Kıta Yunanistan'da apsidal plan tercih edilen bir plan tipi olmuştur. Apsidal yapıların kullanım alanları, helladik dönemlerde görüldüğü gibi sadece konut mimarisi olarak



değil, aynı zamanda, kült yapıları, heroonlar, idari yapılar gibi farklı yelpazelerde yapıldığı görülmektedir (Moore, 2005, 12-18). Apsidal yapıların birçoğunun, kısa duvarlarının birisinin bulunamaması ve genellikle tahribe uğramalarından dolayı oval yapılarla karıştırılmaktadır. Bazen bu ayrımı yapmak oldukça zordur. Geç helladik dönemde, apsidal ve oval yapı planları, Miken dünyası çevresinde sınırlıdır. Erken Demir Çağ dönemin gelişi ve dönemde olan kültürel oluşumlar ile beraber, bu planların tüm Kıta Yunanistan'a yayıldığı görülmektedir (Fig. 1) (Mazarakis, 1997, 43).

### 3.1. Assiros, Kuzey ve Güney Yapıları

Bugün Makedonya sınırlarında bulunan, Assiros Toubuna kentinin zirvesinde, birisi kuzey, diğeri güneyde olmak üzere iki apsidal yapı ortaya çıkartılmıştır (Fig. 2). Bu yapılar birbirleri ile çok yakın mesafede yapılmış olup, aralarındaki mesafe yaklaşık olarak 0,6 - 1,0 m.'dir (Wardle, 1987, 313-329). Kuzeydeki apsidal yapı 14x8 m. ölçülerindedir. Planda da görüldüğü üzere, apsis bölümünden uzun duvarlara çapraz gelecek şekilde, yapıyı adyton ve naos bölümlerine ayıran bir iç duvar yapılmıştır. Yapının apsis bölümünün çok azı ile birlikte, güney duvarının bir bölümü korunabilmiştir (Mazarakis, 1997, 43). Tabanda ocak yapısı ile ilişkili olabilecek, yangın tabakasından kaynaklanan, sertleşmiş kil tabakaya rastlanmıştır. Sertleşmiş kil tabanda, genellikle konut mimarisinde kullanılan pithos parçaları ve küçük günlük kullanım kapları ele geçirilmiştir (Wardle, 1987, 313-329). Ayrıca yapı tabanında oksitlenmiş bitkisel malzemelerin varlığı da saptanmıştır.

Güneyde bulunan apsidal yapının, sadece kuzey duvarı ve apsisinin bir bölümünün korunduğu görülmektedir. Yapının yaklaşık olarak 15x8 m. ölçülerinde olduğu düşünülmektedir. Diğer yapıdan farklı olarak iç yüzeyde, olasılıkla yapının son evrelerinde yapılmış olan, dikdörtgen planlı bir oda bulunmaktadır. Güney yapısının batısında, olasılıkla giriş ile alakalı olduğu düşünülen, taşlarla sabitlenmiş iki dikmenin kalıntıları ele geçmiştir (Mazarakis, 1997, 43). Dikmelerin doğusunda ise, özellikle konut yapılarında görülen, olasılıkla pithosların konulduğu taban çukuru izlerine rastlanmıştır. Yapının apsis bölgesinde, işlevi tam olarak anlaşılamayan, içerisinden kil tabak ve kâse gibi buluntuların ele geçtiği, 0,3 m. çapında, at nalı planlı bir kil yapı ortaya çıkartılmıştır (Wardle, 1987, 313-329). Ayrıca yapı tabanında kuzey yapısında olduğu gibi organik malzemelere rastlanmıştır. Yapıların tabanlarında ele geçen organik malzeme kalıntılarında dolayı, çatının olasılıkla pisa tekniği kullanılarak yapıldığı düşünülmektedir. Ele geçen buluntular, Erken Demir çağının başlarında çatı yapımında hangi tekniğin kullanıldığının anlaşılması açısından çok önemli bir kanıttır (Moore, 2005, 46-48). Araştırmalar sırasında elde edilen seramikler ışığında, yapıların M.Ö. 8. yy'a tarihlendiği düşünülmüştür. Ancak detaylı incelemeler, yapılarda bulunan en erken tarihli seramik buluntularının M.Ö. 9. yy.'a, en geç seramik buluntularının ise M.Ö. 7. yy'a tarihlendiğini göstermiştir (Mazarakis, 1997, 43). Bu durumda yapılar M.Ö. 9-7. yy. arasında kullanılmış olup, olasılıkla aynı anda yapılmış oldukları varsayılmaktadır. Yapıların son kullanım evreleri ile ilgi; güney yapısı içerisinde görülen eklemeler ve ele geçen buluntular incelendiğinde, yapının, olasılıkla kuzey yapısından daha geç bir tarihte kullanımdan kalktığı anlaşılmaktadır. Yapıların kullanım amaçları ise, içinde genellikle konut yapılarında da ele geçirilen pithoslar, taş aletler ve günlük kullanımına ait olan seramik parçalarının yoğun olarak ele geçmesinden dolayı, konut olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Fig. 3) (Wardle, 1980, 313-329). Yerleşmenin zirve noktasında olmasından ve mimari açıdan farklı bir plana sahip olmalarından dolayı, olasılıkla bölgenin önemli yapıları olduğu ve yerleşmedeki elit bir ailenin konutu olarak kullanıldığı varsayılmaktadır (Mazarakis, 1997, 43-44).

### 3.2. Poseidi, ΣΤ Yapısı

Poseidi yerleşmesinde konumuz ile ilgili, apsidal planlı olarak yapılan "ΣΤ yapısı", Kuzey Yunanistan için önemli bir konumdadır (Fig. 4). Yapı 14x7 m. ölçülerindedir. Yapının sadece güney batı duvarının 0.40 m.'lik bölümü korunmuş olarak gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu korunmuş kısım, büyük ve yuvarlatılmış taş malzemeden yapılmış olmasına karşın, yapının başka bir yapıyı oluşturmak için tahrip edildiği düşünülmektedir. Duvarların kalınlığı plandan da görüldüğü üzere tam olarak anlaşılamamaktadır (Mazarakis 1997, 43-44). Yapı içindeki kil tabanda, 2,5 m. çapında ve 1 m. yüksekliğinde, içinde yanmış hayvan kemikleri ve kırık seramik parçalarının bulunduğu, yuvarlak bir kül çukuru ortaya çıkartılmıştır. Araştırmacılar ilk başlarda bu kül çukurunun evin çatısının çökmesi sonucu oluştuğunu düşünmüşler, ancak detaylı araştırmalar sonucunda, çukurun etrafında özenle yapılmış taş sırası izine rastlamışlardır. Yapı içerisinde özenle yapılan taş sırasının bulunması ve ele geçirilen buluntular ışığında, yapının kült amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir (Mazarakis, 1997, 43-44). Yapıdan çıkan çanak çömlek miktarının %95'ini oluşturan el yapımı seramikler, tipolojik açıdan incelendiğinde, yapı M.Ö. 11-10. yy.'lara tarihlenmektedir. ΣΤ yapısının oldukça erken bir döneme tarihlendirilmesi, M.Ö. 7. yy. da Posesidon kutsal alanında gerçekleşen seremonilerinin, olasılıkla M.Ö. 11. yy.'dan itibaren başladığını düşündürmektedir (Leone, 2012, 235-236).



### 3.3. Thermon, Megaron A Yapısı

Thermon yerleşimi, Aitolian Tepeleri'nin güneydoğusunda, dağlarla çevrili yüksek bir platonun doğusunda yer almaktadır (Fagerström, 1988, 41). Yerleşmede bulunan birçok önemli yapı içerisinde (Fig. 5) konumuz ile ilgili ele alınan yapı, "Megaron A" yapısıdır (Morgan, 2006, 240). Yapı 22x6 m. ölçülerinde ve apsidal planlıdır (Fig. 6). 0,55 m. genişliğinde olan duvarların, yer yer 0,60-0,90 m. yüksekliğinde olan kısmı korunmuş olarak gün yüzüne çıkartılmıştır. Yapı içerisine çapraz duvarlar yapılarak, adyton, naos ve pronaos bölümlerinin oluşturulduğu, giriş bölümünün ise sundurma ile tamamlandığı görülmektedir (Mazarakis, 1997, 44-45). Yapının tarihlendirmesi konusunda tartışmaların olmasına rağmen birçok araştırmacı, tabanında bulunan seramik buluntu grubu içerisinde, geometrik dönem seramiklerinin de bulunduğu konusunda hemfikirdir. Özellikle apsis içinde bulunan kyathos parçalarına ait seramik parçaları, bu durumu desteklemektedir (Moore, 2005, 48-49). Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu buluntular yapının Miken döneminde yapıldığını kanıtlamasa da, geometrik dönemde de hala ayakta olduğunu bizlere göstermektedir (Mazarakis, 1997, 44-45). Yapının kült amacının olmadığı iddia eden araştırmacılar, apsis bölümünde bulunan bir çocuk ve bir kadına ait olan kremasyon mezarlarından dolayı, orijinalinde heroon olarak kullanıldığını iddia etmişlerdir (Dirlik-Paksoy, 2017, 852-884). Birçok araştırmacı bu durumu başlarda kabul etmemiş olsa da özellikle apsis içinden çıkan ve genellikle Erken Demir çağ heroon yapılarında da görülen, bronz objeler, farklı insanlara ait kemikler ve altın bir yüzük sayesinde, yapının heroon olarak kullanıldığı düşüncesi daha fazla netlik kazanmıştır (Moore, 2005, 49).

### 3.4. Paralimni, Kült Yapısı

Boetia Bölgesi'nde bulunan Paralimni'de, geometrik yerleşim izleri ortaya çıkartılmıştır (Langdon, 2001, 587-589). Ele aldığımız apsidal yapı ise, geometrik yerleşim alanının batısında bulunan nekropol alanında bulunmaktadır (Fig. 7). Yapı 16x6 m. ölçülerinde, doğu-batı yönlü olarak yapılmıştır. İyi korunmuş olarak gün yüzüne çıkan yapının duvarları büyük blok taş malzemelerden yapılmış olup, özellikle kuzey ve batı duvarları 1 m. yüksekliğinde, 0,50 m. kalınlığındadır. Diğer güney ve doğu duvarı ise, yapıdaki diğer duvarlara göre nispeten daha az korunmuş durumdadır (Mazarakis, 1997, 46-48). Plandan da anlaşılacağı üzere güneydoğu duvarı oldukça hasar görmüştür. Olasılıkla burada bulunan taş sırasının, yapının terk edilmesinden sonra, buradan alınarak yerleşmedeki başka bir yapıyı oluşturmak için kullanıldığı düşünülmektedir. Yapının içine, iki çapraz duvar eklenerek, pronaos, naos ve adyton bölümü oluşturulmuştur (Fig. 8). Pronaos bölümü 1,80 m., naos bölümü 9,80 m., adyton bölümü ise, 2,40 m. boyutlarındadır. Yapının batı duvarındaki eklentilerden olasılıkla apsisin tahrip olmasından sonra, yapının dikdörtgen bir plana dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Yapının içerisindeki en erken buluntular; M.Ö. 8. yy.'a tarihlenen skyphos parçaları ve geç geometrik döneme tarihlenen iki fibuladır. Seramik buluntularının birçoğu arkaik ve klasik dönemlere tarihlenmektedir. Bu nedenle yapıyı M.Ö. 8. yy.'a tarihlemek mümkündür. Araştırmacılara göre, bölgedeki apsidal planlı yapıların planlanmasının, bu tarihlerde popüler olarak uygulanması, tarihlendirmeyi destekler niteliktedir. Yapının son kullanım evresi ise, olasılıkla M.Ö. 7. yy. başları olduğu düşünülmektedir. Yapı içinde ele geçirilen buluntular arasında en dikkat çekicileri; Erken Arkaik dönemin başlarına tarihlenen altı adet phialai, heykel-heykelcik parçaları ve çeşitli mücevherlerdir. Yapıdan çıkartılan buluntuların tipolojik olarak, yerleşmede ele geçirilen diğer buluntulardan farklı olmasından dolayı, yapının tapınak olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Catling, 1973, 13).

### 3.5. Skalia Oropos, 34 Numaralı Duvar Yapısı

Homeros çağında Graia olarak isimlendirilen, Oropos'un Geometrik dönemine ait alanın haricinde, yerleşmenin hemen doğusunda bulunan, apsidal, oval ve yuvarlak yapıların kalıntıları ile birlikte yerleşim etrafında organize edilmiş geniş bir metal ışığı alanına da ulaşılmıştır (Fig. 9) (Mazarakis, 2007, 157-168). Ayrıca yapılarla ilgisi tam olarak anlaşılammış olan Geç Geometrik dönem ve Erken Arkaik döneme ait birçok mezar da yerleşmenin çevresinde görülmektedir (Mazarakis, 2012, 119-136). Kazı çalışmaları sırasında, yerleşmenin batısında konumuz ile alakalı, anıtsal boyutlu apsidal planlı bir yapıya rastlanmıştır. Anıtsal nitelikte olan bu apsidal yapının, doğuda bulunan 34 numaralı duvarı, hemen göze çarpmaktadır (Fig. 10). Yapı genel olarak kuzeyden güneye doğru bir hat çizmektedir. Duvar kalınlığı 0,45 m. ve yaklaşık olarak 28,10 m. uzunluğundadır (Mazarakis, 1997, 46-48). Yapının genişliği bilinmemekle birlikte yaklaşık olarak 8-10 m. arasında olduğu düşünülmektedir. 34 numaralı duvarın kuzeyinde aniden bir apsi meydana getiren bir eğri devam eder ve apsi oluşturur. Apsis incelendiğinde duvarın iç kısmında nehir taşlarından bir katman olduğu görülmektedir. Kazı ekibi bu katmanın yapının üst yapı elemanları ile ilgili olabileceğini iddia etmişlerse de yapının plan ve fotoğrafları incelendiğinde, yerleşmede bulunan diğer yapılardan farklı olarak, duvarların çift taraflı yapıldığı anlaşılmaktadır (Mazarakis, 1997, 46-48).



Yapının kuzey duvarının olması gereken yerin 10 m. batısında, 34 numaralı duvara paralel bir duvar daha bulunmuştur. 35 numaralı duvar olarak adlandırılan bu duvar incelendiğinde, kot olarak 34 numaralı duvardan çok daha yukarlarda olduğundan, başka bir yapıya ait olabileceği düşünülmüştür. Araştırmacıların incelemesi sonucunda ise, 35 numaralı duvarın Arkaik ya da Klasik döneme ait anıtsal bir yapının duvarı olduğu ve 34 numaralı duvar ile oldukça ters açıda yapıldığı belirlenmiştir. 35 numaralı duvarın içinde olduğu olası yapıya ait olan seramikler ise, erken arkaik döneme tarihlenmektedir (Mazarakis, 2007, 21-47). Yapının önemli derecedeki boyutlarından dolayı yapı olasılıkla kült amaçla yapıldığı düşünülmektedir. Yapılan araştırmalara rağmen yapının kuzey duvarı bulunamamıştır. 34 numaralı duvarın yapılışından, yıkılışına kadarki kullanım evreleri ile ilgili tam tarih vermek, detaylı bir inceleme yapılana kadar oldukça güçtür. 34 numaralı duvarın içinde bulunduğu yapıdaki en erken buluntular; Protogeometrik döneme tarihlenen yarım daire skyphoslar ve birkaç erken dönem Athena vazosudur. Buluntular ışığında yapı M.Ö. 10-9. yy'a tarihlendirilmektedir. Yapıda Geç Geometrik dönem Euboia seramikleri de görülmektedir. Özellikle Euboia kökenli seramikler bölgenin ticari ilişkilerini yansıtmada oldukça önemlidir (Vlachou, 2012, 137-151). Yapının diğer yapılar ile ilişkisi incelendiğinde; olasılıkla Erken Arkaik dönemde tamamen terk edilmiş durumda olduğu düşünülmektedir. Bunu yapının, güneyindeki Arkaik dönemde yapılmış yolun, yapının tam üst kotuna gelecek şekilde yapıldığından da anlayabilmekteyiz. Kısacası yapı olasılıkla M.Ö. 10-9. yy. ve M.Ö. 7. yy. arasında tarihlenmektedir. Yapıda ele geçirilen buluntular ve yapının anıtsal boyutlardaki mimarisinden dolayı, olasılıkla heroon ya da tapınak olarak kullanılmış olmalıdır (Fagerström, 1988, 30).

### 3.6. Mykenai, E Yapısı

Mykenai'de bulunan E yapısı; pronaos, naos ve adytonun oluşturduğu üç odadan oluşmaktadır. Kuzeyde bulunan pronaosun kuzeyine, iki sütun yardımı ile sundurma yapıldığı görülmektedir (Fagerström, 1988, 29). Raporlara göre yaklaşık olarak 9x3,50 m. ölçülerinde, kuzey-güney doğrultuda uzanmakta ve giriş muhtemelen kuzeyde sundurma ile kapatılan bölümden oluşmaktadır. Yapının duvar kalınlıkları 0,35-0,40 m. arasında değişmektedir (Fagerström, 1989, 32). Yapıyı detaylı olarak inceleyen araştırmacıların yapmış oldukları rekonstrüksiyon çalışmalarına göre; yapının, pronaos, iki naos ve güneyde adyton ile dört odadan oluştuğu düşünülmektedir (Fig. 11). Yapının birinci naos bölümü, bir taş sırası ile yapılmış ince bir duvar yardımı ile pronaos odadan ayrılmıştır (Mazarakis, 1997, 67-80). İki naos arasında küçük taşlardan yapılan eşik göze çarpmaktadır. Eşiğin güneyindeki taban, kuzey odadaki taban seviyesinden 0,90 cm. kadar daha yüksektir. Yapının güney yanına erişim ise, planda da görüldüğü gibi kayaya oyularak yapılan basamaklar yardımıyla sağlanmaktadır (Wright, 2006, 9-30). Yapının toprak tabakası, yapı hakkındaki en büyük tartışma konusudur. Bunun nedeni, yapının çevresini kaplayan toprak tabakasının Hellenistik dönemden, geç Helladik II dönemine kadar çeşitli malzemelerin birbirleri ile karışmış olarak ortaya çıkartılmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca kazı raporlarında, doğu duvarı taş sırasının bir bölümünün Hellenistik bir tabaka üzerine yapıldığı belirtilmektedir. Araştırmacılar yapının kullanım tarihini Hellenistik döneme kadar indirmeye çalışmak için, bu taşları özellikle diğerlerinden ayırmaktadırlar. Ancak bu durumun gerçekçi olabilme ihtimali oldukça düşüktür (Mazarakis, 1997, 67-80).

Yapının tabanının altından, Miken dönemine ait çeşitli seramikler ele geçmiş olmasına rağmen, yapıda ele geçen seramiklerin hemen hemen hepsi Geç Geometrik döneme tarihlenmektedir (Lemos, 2002, 160). Ayrıca yapının çevresinde Protogeometrik dönem mezarları bulunsa da yapıda bulunan iki geç Protogeometrik dönem seramik parçası, yapının tarihini M.Ö. 950'lere kadar indirmektedir (Fagerström, 1988, 30). Yapının son kullanım evresi, ele geçirilen seramik buluntuları ışığında incelendiğinde, Hellenistik dönem olmasa bile, Arkaik dönemde hala ayakta olduğu düşünülmektedir (Mazarakis, 1997, 67-80). Dolgu toprak tabakasındaki malzemeler arasında, bazı minyatür vazolar ve birkaç Arkaik döneme tarihlenen pişmiş toprak at figürünler bulunmuştur. Araştırmacılar bu buluntulara göre, yapının olasılıkla tapınak olarak kullanıldığını düşünmüşler ve apsis bölümünün, kült odası olarak küçük boyutlu yapıldığını belirtmişlerdir. Ayrıca daha önceki dönemlerde yapının Geometrik dönem mezarlıkları arasında görülmesi bu durumu destekler nitelikte kabul edilmektedir (Fagerström, 1988, 30). Mazarakis ise, burasının olasılıkla ata kültü ile alakalı olan "Chthonian Tapınağı" olabileceğini düşünmektedir (Mazarakis, 1997, 67-80).

### 3.7. Rakita, Ano Mazaraki, Artemis Tapınağı Yapısı

Achoia Panachoika Dağı'ndaki kırsal alanda, apsidal planlı peripteral bir yapı gün yüzüne çıkartılmıştır (Fig. 12). Yapı 27,5 x 7,5 m. ölçülerinde olup, kuzeydoğu yönüne bakmaktadır (Mazarakis, 1997, 67-80). Peripteral plana ait ahşap sütunların toplam sayısı 41 tanedir. Doğu ve batıdaki uzun duvarlara yirmişer sütun gelmekle birlikte, kalan bir sütunun ise apsinin tam merkezine yerleştirildiği görülmektedir (Petropoulos, 2001, 143-158). Sütunlar, tam merkez noktalarından birbirleri ile arasındaki mesafe yaklaşık olarak 1,60 m.'dir (Petropoulos, 2001, 151). Kaidelerin kabaca, kumtaşı ve Paros taşından yapıldığı



görülmektedir. Araştırmacılar kaidelerde orijinalinde Paros taşından yapıldığını ancak yapının batıdaki uzun duvarların kuzeyinde bulunan kaidelerde de görüldüğü gibi, ikinci bir aşamada kumtaşı ile değiştirildiğini düşünmektedirler (Petropoulos, 2001, 152).

Yapının Kuzeydoğusunda, peripteral plandaki kaidelerden farklı olarak, beş adet kaide ele geçirilmiştir. Giriş kısmı olasılıkla burası olup, kaidelerin sundurmayı desteklemek için diğer kaidelere göre daha büyük yapıldığı görülmektedir. 0,85 m. genişliğindeki taşın yapılmış kaideler, yatay tabakalar ve molozlar ile ayarlanan, ikiyüzlü kabaca yapılmış bloklardan oluşmaktadır (Petropoulos, 2001, 152-158). Ayrıca kaideler duvarın dış yüzünden 0,30 m.'lik bir çıkıntı yapan, 0,55-0,61 m. yüksekliğinde bir dizi levha üzerinde durmaktadır (Mazarakis, 1997, 72-73). Ek olarak giriş kısmında 1 m. mesafede, ahşap sütunların bulunduğu tabanından farklı, Paros taşlarından yapılan ikinci bir taban açığa çıkartılmıştır (Petropoulos, 2001, 158). Araştırmacılar buradaki iki farklı tabanın sundurmayı desteklemek için yapıldığını düşünmüşlerdir. Plana bakıldığında, olasılıkla yapının ikinci kullanım evresinde, apsis merkezinden 0,70 m. mesafede yeni bir duvar yapılarak, adyton bölümü oluşturulmuştur (Mazarakis, 1997, 72-73). Yapının tabanı küçük taş tabakası ile oluşturulmuştur. Ayrıca, tabanında yangın nedeniyle çatının çökmesi sonucunda, olasılıkla çatı ile alakalı ahşap işçilik izlerine ve organik malzemelere rastlanmıştır. Yine bu yangın tabakasından yapının çeşitli yerlerinde ilginç olarak klasik Korinth kiremitleri de ele geçirilmiştir. Bu durum muhtemelen başlangıçta kolay bozulabilen bir materyal ile çatının üstünün kaplanmış olduğu, daha sonraki bir dönemde ise, Korinth seramiklerinin mimari plana eklendiğini göstermektedir (Mazarakis, 1997, 72-73).

Yapının tabanının kullanılması ile ilgili en erken seramik buluntuları, Geç Geometrik ve Erken Arkaik döneme tarihlendirilmektedir. Yapıda bulunan ve hem tarihleme için hem de arkeoloji açısından oldukça önemli bir buluntu; M.Ö. 8. yy.'ın son çeyreğine tarihlenen pişmiş topraktan yapılmış, üç tahıl ambarı şeklindeki kil modellerdir (Mazarakis, 1997, 72-73). Elde edilen arkeolojik buluntular ışığında yapının; M.Ö. 8. yy. ikinci yarısı ya da M.Ö. 7. yy.'ın ilk yarısına tarihlendiği düşünülmektedir (Petropoulos, 2001, 152-158). Yapıdaki yangın tabakasından sonraki seramik buluntuları ise, M.Ö. 5. yy. sonlarına ve M.Ö. 4. yy.'ın ilk çeyreğine aittir. Araştırmacılar yapıda görülen bu yangının olasılıkla bölgede gerçekleşmiş bir deprem yüzünden olduğunu düşünmektedirler (Mazarakis, 1997, 72-73). Buluntuların ön çalışmaları sonucunda yapının M.Ö. 8. yy.'dan M.Ö. 5. yy.'a kadar kullanıldığını göstermektedir. Ele aldığımız bu tarihlemenin dışında yapıdan Miken dönemine ait seramikler de ele geçirilmiştir (Gadolou, 2004, 307-329). Ancak bu seramikler daha çok Ata Kültü ile ilişkili olduğundan dolayı tarihlemeye katmak oldukça güçtür. Yapının kullanım amacı; yapıdan çıkan buluntular, yapının boyutları ve peripteral planlı olarak yapılması açısından değerlendirildiğinde, yapının tapınak olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır (Gadolou, 2011, 247-273). Tapınak olarak kullandığı saptanan bu apsidal yapının hangi tanrı yapıldığı konusu ise; yapıda ve yan mahallelerde bulunan materyaller ve özellikle adak çukurlarında ortaya çıkartılan seramikler ışığında; buluntuların kendi doğası nedeni ile tanrıça Artemis'e adanmış olduğu düşünülmektedir (Petropoulos, 2001, 152-158). Ancak yakınlarında Apollon'a ait bir tapınağın bu güne kadar bulunamamış olması araştırmacıların kafalarında soru işareti bırakmaktadır.

### 3.8. Lefkandi, Anıtsal Heroon Yapısı

Euboea Bölgesi'nin güneybatısında Lefkandi yerleşmesinde, belki de döneminin şu ana kadar bilinen en görkemli apsidal yapısı ortaya çıkartılmıştır (Moore, 2005, 40-42). Yapı, Toumba adında alçak bir tepenin zirvesinde yer almaktadır (Fig. 13). Yaklaşık olarak 47x10 m. ölçülerimde olup doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Batıda olması gereken apsis iyi korunamamıştır. Ancak apsisin varlığı ile ilgili yeterli kanıt kazı sırasında ele geçirilmiştir (Fig. 14) (Carol-Conant, 1999, 85-109). Yapının uzun duvarlarının dış bükey olarak yapıldığı görülmektedir. Duvarların tabana yakın genişlikleri 0,60 m., çatıya yakın genişliği ise 0,50 m. kalınlığında yapılarak, duvarların çatıya doğru incilmesi sağlanmıştır. Duvarların temel kısımları, taş duvar temelden 1,15 - 1,30 m. yüksekliğinde korunmuş olarak gün yüzüne çıkartılmış olup, gri büyük mermerlerden yapıldığı anlaşılmaktadır (Carol-Conant, 1999, 85-109). Yapının dışında, çatıyı tamamen destekleyecek şekilde, duvardan yaklaşık 1,80 m. mesafe ile art arda yapılan ahşap sütunlar, yapıyı peripteral planlı olarak göstermektedir. Ayrıca yapının içinde olasılıkla duvarları desteklemek için yapılmış ahşap sütun izlerine de rastlanmıştır. Peripteral plana ait olan ahşap sütunlar 0,20-0,30 m. genişliğinde ve 0,06-0,10 m. kalınlığında dikdörtgen şeklinde yapılmışken, yapının içindeki ahşap sütunların ise 0,18-0,25 m. çapında, daire olarak yapıldığı görülmektedir (Mazarakis, 1997, 48-57). Yapının tabanında, çatının pisa tekniği ile yapıldığını gösteren, gri renkli organik madde tabakası kalıntıları ele geçirilmiştir. Ele geçen buluntular, çatının eğimli olduğunu ve ahşap direklerle desteklendiğini göstermektedir. Popham, çatının eğiminin tepe noktasından, saçaklara kadar devam ettiğini varsaymaktadır. Bunun nedeni günümüz çatılı ev mimarisinde görüldüğü gibi çatının duvarlarla birleştirdiği yerde, çatı katı yaratmak için, ahşap bir taban



yapılmış olabileceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Popham bu durumda duvarların temelden çatıya doğru incelenmesini, oldukça hafif yapılmış üçgen çatı katının varlığı sayesinde açıklanabileceğini belirtmiştir (Popham 1993, 7). Yapı, ahşap pervazlarla çevrilen kapılarla birkaç bölüme ayrılmış olup, ana giriş yapının doğusundadır. Girişin önünde birbirlerini keserek üçgen oluşturan üç çukur bulunmuştur. Bu çukurların olasılıkla kült seremonilerinde kullanılan devasa bir tripodu desteklemek için yapıldığı düşünülmektedir. Yapının doğu odasının, duvarlarının uzatılması ile 2,40 m. genişliğinde bir sundurma yapılmıştır (Fig. 15) (Mazarakis, 1997, 48-57). Yapının doğu odası 8,80x8,30 m. ölçüleri ile kareye yakındır. Yapı ortasından geçen kuzey-güney yönlü 8 tane ahşap direk vasıtasıyla iki eşit parçaya bölünmüş gibi görünmektedir. Ahşap Direklerin çatı ile bağlantısı olup olmadığı bilinmemekle birlikte; plana bakıldığında bu ahşap direklerin yapının dışındaki peripteral sütunlarla aynı hizada olmadığı için olasılıkla yapı içerisinde korkuluk görevi gördüğü düşünülmektedir (Fagerström, 1988, 57-58). Odanın güney duvarında iki tane, kuzey batısında bir tane olmak üzere üç adet oda ile kullanım amacı tam olarak anlaşılmamış kısım bulunmuştur. Kuzey batıda bulunan yapı; 1,95 m. uzunluğunda 0,95 m. genişliğinde ve 0,32 m. kalınlığında, kerpiçten yapılmış dikdörtgen şeklinde kutuya benzemektedir. İçi boş olarak ele geçirilmiş olup, muhtemelen çakıl taşları ile doldurulduğu düşünülmektedir (Moore, 2005, 40-42). Doğu odasının güney batısında bulunan ikinci yapı, 1,30-1,60 m. genişliğinde 0,14-0,20 m. yüksekliğinde çamurla kaplanmış, deniz çakılları ile yükseltilmiş oval bir çakıl platformudur. Herhangi bir yapıda örneği bulunmadığı için, apsidal yapıda ne amaçla kullanıldığı konusu tam olarak anlaşılamamıştır. Araştırmacılar, bu platformun yiyecek seremonisine hizmet ettiğini ve ata kültü ile alakalı olabileceğini düşünmüşlerdir (Mazarakis, 1997, 48-57). Odanın güney duvarının doğusunda bulunan kısım ise 1,75 m. çapındadır ve tek sıra taşlarla oval olarak yapılmıştır. Odadaki diğer farklı yapılarda olduğu gibi o da çakıl taşları ile doludur. Bu yapının da örnek bir buluntu olmaması ve başka yapılardaki buluntular ile karşılaştırma yapılamamasından dolayı ne amaçla yapıldığı hâlâ gizemini korumaktadır (Mazarakis, 1997, 48-57).

Düşük istinat duvarları ile ayrılan doğu odadan, merkez odaya geçiş 2,30 m. genişliğinde antreden sağlanmaktadır (Fig. 16). Geçişin sağlandığı alandaki taban seviyesinin merkez odadaki taban seviyesinden daha düşüktür. Merkezi odanın boyutları yaklaşık olarak 22x9 m. ölçülerindedir. Yapının güney duvarında 1,47 m. genişliğinde, daha sonraki evrelerde çamur-tuğla karışımı bir madde ile kapatılmış olan giriş kapısı bulunmaktadır (Mazarakis, 1997, 48-57). Plana bakıldığında merkezi odanın kuzey doğu köşesinde, çıkıntı yapan iki duvar göze çarpmaktadır. Araştırmacılar burasının olasılıkla çatı katı olarak planlanan, ahşap tabana ait merdivenlerin temel duvarlarının olabileceğini düşünmüşlerdir (Mazarakis, 1997, 48-57). Doğu odadaki farklı buluntulardan birisi olan dikdörtgen biçimli kil kutusu, merkez odanın güney doğusunda da ele geçirilmiştir. Ölçüleri doğu odadakinden biraz daha küçük olarak 1,30 m. uzunluğunda 0,70 m. genişliğinde 0,20 m. kalınlığındadır. Merkezi odadaki bu yapı incelendiğinde cenaze uygulamaları ile bağlantılı olabilecek birkaç adet yoğun yanmış kemik parçaları, parçalanmış kil düğmeleri ve ağırlıklar ortaya çıkartılmıştır. Olasılıkla bu yapılar, Arkaik ve Klasik dönemlerde görülen lahitler ile benzer bir amaçla kullanılmış olmalıdır. Odanın ortasında birinde bir kadın, diğerinde dört adet, ata ait olan iskeletin bulunduğu, iki adet dikdörtgen çukur bulunmuştur (Fig. 17). Ayrıca yapıda, yanmış toprak ve kül içeren, içlerinden birisinin, bir köpeğe ait olduğu saptanan küçük kemiklerin olduğu, on üç çukur daha bulunmuştur. Benzer yanık toprak izleri ve çukurlar yapının kuzey ve doğu odalarında da gözlemlenmiştir. Çukurların işlevinin ne olduğu tam olarak anlaşılamamıştır (Mazarakis, 1997, 48-57).

Merkezi odadaki mezar buluntusu, ana kayadan 2,63 m. derinlikte, odanın tabanına gömülü halde ortaya çıkartılmıştır. Çukurun içerisinde değerli mücevherlerle süslenmiş bir kadın iskeleti ve kabartmalı bir bronz krater bulunmuştur. Bronz krater, Kıbrıs'tan ithal edilmiş M.Ö. 13. yy'a tarihlenmektedir. Ancak yapının tarihi ile ilgili olarak düşünüldüğünde, vazunun ata mirası olarak saklanıldığı düşüncesi akla gelmektedir. Merkezi odanın kuzeyindeki ikinci çukur ise 2,23 m. derinliğindedir. Çukurdan 4 adet ata ait olan iskelet kalıntıları ele geçmiştir. Hayvanların ikisinin ağzından olasılıkla seremoni amaçla kullanılmış demir objeler ele geçirilmiştir. Ayrıca ata kültü seremonisi ile alakalı olarak, dikdörtgen çukurların güneyinde, oldukça büyük bir kraterine ait olan seramik parçaları bulunmuştur. Bu kraterin ve diğer objelerin, seremoni olarak ne amaçla kullanıldıkları tam olarak anlaşılamamıştır. Merkezi odanın batı kısmı yasadışı kazılar ile çok fazla tahribe uğradığından dolayı, iç detayları hakkında çok fazla bilgiye sahip değildir (Fig. 18). Odadan apsis kısmına geçiş, yaklaşık üç metrekarelik iki antitetik "kuzey ve güney oda" diye adlandırılan odanın arasından, 1,50 m. genişliğinde bir koridor ile yapılmaktadır. Buradaki kuzey ve güney odalarının işlevleri, henüz tam olarak anlaşılmamakla birlikte; araştırmacılar yatak odası ya da depo olarak kullanıldığını düşünmektedirler (Lemos, 2002, 135-139). Apsisin güney doğusunda, muhtemelen büyük depolama pithoslarına ait, on bir adet çukur bulunmuştur. Ayrıca apsisin kuzey yarısında benzer çukurlar bulunduğu da kazı raporlarında geçmektedir, ancak buradaki çukurlar yapının tabanından farklı



bir kil yapısı ile kaplanmış olduğu fark edilmiştir (Carol – Conant, 1999, 100). Çok fazla tahribata uğrayan apsis bölümü ile ilgili, detaylı buluntular ele geçirilememiştir.

Yapının son evrelerinde, apsidal yapının bir bölümünün kasıtlı olarak yıkıldığı ve 4 m. yüksekliğinde toprak tabakası ile çevrelendiği görülmektedir. Apsis olasılıkla bu dönemde işlevden çıkartılarak, yapı kabaca dikdörtgen plana çevrilmiştir. Apsisin ortadan kaldırılması sırasında, yapının doğusunda kaba bir istinat duvarı yapılmış ve bu duvar apsidal odanın batı duvarı ile hizalanmışlardır. Yapının olasılıkla son evresinde, doğu istinat duvarına bitişik olan bir mezarlık karşımıza çıkmaktadır (Fig. 19) (Mazarakis, 1997, 48-57). Yapıdaki dolgu toprak tabakasında karşımıza çıkan seramik buluntuları, yapının tarihini Orta Protogeometrik dönem olarak göstermektedir (Lemos, 2002, 135-140). Ayrıca dolgu toprak tabakasında birkaç parça Miken seramiği ve GH IIIC dönemine tarihlenen bir figürünün, bulunması kafalara soru işareti bırakmaktadır. Bu duruma açıklık getirmeye çabalayan araştırmacılar, yapının Miken döneminde herhangi bir amaçla kullanılmadığını belirterek, seramiklerin başka bir yapıdan, apsis odasının dolgu toprak ile kapatıldığı sırada getirilmiş olduğunu iddia etmişlerdir (Mazarakis, 1997, 48-57). Yapının kullanım evrelerini saptayabilmek, yapıdan çıkan farklı ve özel buluntular açısından oldukça zordur. Ayrıca yapıyı ilişkilendirilebilecek ele geçen bir kaç buluntu, tama yakın halde bulunmuş skyphoslar, krater parçaları, apsidal bölmedeki depolama kaplarının parçaları, düğmeler, pişmiş toprak ağırşaklar, ağırlıklar, heykelcik ayağına benzeyen kil nesnelere, birkaç taş alet ve metal objelerdir (Popham, 1993, 24-27). Tabandaki seramik parçaları ve dolgu topraktaki seramik parçaları, stil olarak aynıdır ve bu nedenle aynı dönemlere tarihlenmektedir. Yapıdaki en erken seramik buluntusu, tabanda ve mezarlarda ele geçirilen, Orta Protogeometrik döneme ait, yarım daire bezemeleriyle süslenmiş on adet skyphos parçasıdır. Yapıda bulunan en geç seramik buluntuları ise; Geç Protogeometrik döneme tarihlenen, apside ele geçirilmiş amphora parçaları ve dikdörtgen gömülerin yakınında bulunan büyük kraterine ait parçalarıdır. Buluntular ışığında yapı Protogeometrik döneme tarihlendirilmektedir (Popham, 1990, 174). Mutlak kronoloji açısından, yapının yapım ve yıkımı; M.Ö. 1100'lerin başlarından, M.Ö. 950'lere kadar sürmektedir. Yapının kültürel bir amaçla kullanıldığı bilinmekle birlikte, yapıda bulunan mezarların, yapının gömü işlemi yapıldıktan sonra mı yoksa öncemi yapıldığı ile ilgili tartışmalar hala sürmektedir. Popham yapı için "yapı ölen insanın, ölümünden önce ya da ölümünden sonra kullanımı için büyük bir ikametgâh olarak yapılmış olmalıdır" diye belirtmiş olup, mezarların kabaca yapı ile çağdaş olduğunu ve bu nedenle ölü çiftin mezar yapıları için yapılmış olması gerektiğini savunmaktadır (Popham, 1993, 27).

### 3.9. Nikhoria Yapı III-I ve Yapı IV-I

Nikhoria Bölgesi, Peleponnez'in güneybatısında Messenia'da bulunmaktadır. Arkeolojik kazılar ile bölgenin, OH dönemden GHIIB dönemine kadar sürekli iskân edildiği anlaşılmıştır. Yerleşmede görülen kısa süreli bir iskân boşluğundan sonraki ilk veriler, yine yerleşmenin kesintisiz olarak M.Ö. 11. yy'dan M.Ö. 8.yy'a kadar devam ettiğini göstermektedir (Moore, 2005, 31-40). Nikhoria Bölgesi III. numaralı sektörde yapılan arkeolojik kazılarda, "Yapı III-1" (Fig. 20) diye adlandırılan apsidal bir yapı ortaya çıkartılmıştır. Yapı kısmen Miken Sokağı üzerine kurulmaktadır ve doğu duvarının hemen altında GHIII dönemine ait bir yapının duvarı bulunmaktadır. Yapı III-1'in yapılış tarihi, temeller altında ince bir tabaka içinde bulunan seramik parçaları ile Geç Protogeometrik döneme tarihlenmektedir. Ancak bina ile ilgili veriler yüzeye yakın olmasından, oldukça tahrip edilmesi ve bölgenin erozyona uğramasından dolayı oldukça karışık durumdadır (Coulson, 1983, 24).

Yapı doğu-batı yönlü olup, giriş kısmı doğudaki kısa kenardan sağlanmaktadır. Yapının korunabilmiş ölçüler, 4x3,5 m. olup sadece tek sıra taş dizisi korunabilmiştir. Temeli oluşturulan bu taş sırası oldukça büyük, düzensiz şekilli ve yıpranmış kireçtaşındandır. Apsisin doğu ucunda, S duvarı olarak adlandırılan duvar, apsisin güneyinden 1,20 m. boyunca uzanmaktadır. S duvarı tek taş sırasında bulunmaktadır ve iki taş sırası genişliğindedir. Duvar sırasına ait taşlar temelinde daha düzensiz olarak görülmektedir. Duvarın ne amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Apsisin merkezinde binanın uzun eksenini boyunca bir çukur göze çarpmaktadır. Çapı yaklaşık olarak 1,30 m. derinliği ise, yapının tabanından 0,30 m. daha derinde bulunmaktadır. Bu çukurun ne amaçla yapıldığı tam olarak anlaşılamamışsa bile içerisinden çıkan veriler ile çukurun kült amaçlı yapıldığı düşünülmektedir. Çukurun doğusunda 0,15 m çapında 0,10 m. derinlikte, olasılıkla bir ahşap dikmeye ait olan oyuk bulunmaktadır (Wilkie, 1983, 4-16). Alan IV, Nikhoria'daki Protogeometrik dönemde yerleşim odağıydı. Bu alanda Erken ve Orta Protogeometrik döneme ait veriler olmasına rağmen, bunlar çoğunlukla seramik depozitlerini oluşturmaktadır. Bölgede bulunan Miken konutları olan Yapı IV-6 ve yapı IV-7'nin, Protogeometrik dönemde yeniden kullanıldığı görülmektedir. Alandaki en büyük Protogeometrik yapı, "Yapı IV-1" (Fig. 22) olarak adlandırılan yapıdır. Yapı yerleşmedeki diğer yapılar gibi Miken yapılarının üzerine inşa edilmiştir. GH IIIB evre evinin geri kalan kısmı, IV-I yapısının C duvarı ile bir T-elemi oluşturmaktadır (Coulson, 1983, 27). Coulson, Yapı IV-I





içerisinde iki ayrı yapı evresi görüldüğünü söyler (Fig. 21). Birinci evre olan ünite IV-la evresinde yapının dikdörtgen planlı olarak yapıldığını düşünmektedir. Yapı boyutları yaklaşık 10,5x7 m. olup ana oda ve sundurmadan oluşmaktadır. Ek olarak doğu-batı doğrultulu, giriş kısmı ise yapının doğusunda bulunmaktadır. Araştırmacı yapının ikinci evresi olan Yapı IV-1b evresinde ise, yapıya apsidal planın eklendiğini ifade etmektedir. Yapının ikinci evresi olan IV-Ib evresinin, M.Ö. 9.yy.'da kullanıldığı düşünülmektedir. İkinci evredeki yapı uzunluğu yaklaşık olarak 15,90 m. uzunluğa ve 8 m. genişliğe ulaşmaktadır (Coulson, 1983, 35-8). Bu evrede yapıya avlu eklendiği, güney duvarının apsis olarak değiştirildiği ve yapı duvarlarının veranda ile çevrelendiği görülmektedir. Yapı IV-Ia evresinde batı duvarı olarak kullanılan D duvarının bir kısmı ise, olasılıkla ikinci evrede apsidal olan odaya giriş sağlamak için kaldırılmıştır. Ek olarak ikinci evrede yapılan E duvarının da merkezde bulunan döşeme dairesinin kuzeyindeki D duvarı ile dik açı olacak biçimde birleştirmek için inşa edildiği görülmektedir. Coulson burasının olasılıkla bir altar olabileceğini düşünmektedir. Yapının uzun eksenini boyunca ana odanın ortasında yaklaşık 0,30 m. çapında kırık halde yuvarlak bir taş görülmektedir. Bu taş, olasılıkla iç çatı desteği için özel yapılmış olmalıdır (Moore, 2005, 31-40).

Apsidal duvarın dış yüzü büyük bloklardan, iç yüzü ise apsis eğrisini kolaylaştırmak için küçük dar kayalardan oluşmuştur. Apsidal odada iki adet depolama çukuru bulunmaktadır. Büyük çukur 0,70 m. çapında ve 0,53 m. derinliğinde olup, etrafı tek sır ataş dizisi ile çevrilmiştir. Daha küçük olan çukur ise 0,60 m. çapında ve 0,46 m. derinliğinde ve yassı taşlar ile döşenmiştir. Apsidal bölümün zemininde bulunan seramik parçaları M.Ö. 975-850'lere tarihlenmektedir (Moore, 2005, 31-40). Nikhoria'daki Yapı IV-1 buluntuları, yerleşmede bulunan diğer apsidal yapılar arasında daha net bir yapı olduğunu düşündürmektedir. Buluntular, kaba çanak çömlek, aletler, hayvan kemikleri ve mücevherler ve ocağın varlığı, bir konut olduğunu düşündürürken, büyüklüğü ve seçkin konumu zengin bir ailenin evi olduğunu göstermektedir. Gerek tezgâh gerekse güney duvarının kalıntıları ve depolama çukurları ise, Yapı IV-I'in yöneticiye ait bir ev olabileceğini düşündürmektedir (Moore, 2005, 31-40).

### 3.10. Eretria D Yapısı

Eretria yerleşmesi, yerli mimarisi, kendine has mezar gelenekleri, dini uygulamaları ve ticaret ağları sayesinde Erken Demir çağının önemli yerleşmelerinden birisidir (Verdan, 2012, 181-189). Apollon kutsal alanının içerisinde bulunan en etkileyici yapı, "Yapı D" olarak adlandırılan apsidal planlı devasa bir yapıdır (Fig. 23). Kalıntılar ilk olarak araştırmacılar tarafından stoa ya da megaron yapısı olarak adlandırılmıştır. Ancak 1969 yılında kazı sırasında ele geçen arkeolojik buluntular incelediğinde, buluntuların genel olarak Erken Demir çağ tapınak yapılarında benzerlerinin bulunması ve anıtsal boyutlarda yapılmasından dolayı, yapının apsidal bir tapınak olarak tanımlanması gerektiği düşünülmüştür. Daha sonraki kazı çalışmaları sırasında bu görüş kabul edilerek burasının apsidal plana sahip bir tapınak olduğu netlik kazanmıştır (Mazakis, 2007, 57-63). Yapı yaklaşık olarak 35 m. uzunluğunda, 8 m. genişliğindedir ve güneydoğuya doğru bakmaktadır. Korunabilmiş duvar kalınlıkları 0,50-0,60 m. arasında değişmektedir. Yapının içerisinde eksen boyunca, olasılıkla çatıyı desteklemek için yapılan ahşap sütunlara ait üç adet taş kaide iyi korunmuş olarak ele geçirilmiştir. Yapının tabanda ele geçirilmiş olan materyallerden yola çıkılarak, çatının olasılıkla pisa tekniği ile yapıldığı düşünülmektedir. Yapının önünde genel olarak tapınaklarda görülen, dairesel bir kurban çukuru bulunan kare bir sunak ortaya çıkartılmıştır (Fagerström, 1988, 54).

Apsidal yapı, kazı raporlarına göre M.Ö. 740-720 arasına tarihlendirilmektedir. Geçici olarak yapılan bu tarihlendirme, seramik buluntularının detaylı olarak yayınlanmamasından kaynaklanmaktadır. Detaylı araştırmalar sonrasında ele geçirilen seramik parçaları incelendiğinde ise, yapının M.Ö. 8.yy.'a kadar yapılamayacağı, anlaşılmaktadır (Verdan, 2012, 182). Kısacası yapının, olasılıkla M.Ö. 750 yıllarında yapılmış olduğu düşünülmektedir. Yapının tarihlenmesinde görüldüğü gibi, altların tarihlenmesi de belirsizlik bulunmaktadır. Kült kuyusundan çıkartılan seramik parçalarının, olasılıkla yerleşmedeki A yapısı ile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Kuyu dışına yapılan dikdörtgen yapı ise, kuyudan daha sonraki dönemde yapılmış olup, olasılıkla apsidal yapı ile çağdaş olduğu düşünülmektedir (Mazakis, 2007, 57-63). M.Ö. 8.yy. üçüncü çeyreğine tarihlenen kuzey Suriye kökenli bronz at takımlığı buluntusunun da içinde bulunduğu yapının tabanında, olasılıkla adak olarak bırakılmış birçok bronz materyal bulunmuştur. Gerek adak buluntularından ve yapının önündeki altar yapısından gerekse yapının sonraki evrelerinde bulunan Arkaik-Klasik yazıtlardan dolayı yapının tapınak olarak kullanıldığı, arkeolojik açıdan kesinlik kazanmıştır (Mazakis, 2007, 57-63).

### 4. Değerlendirme ve Sonuç

Erken Demir çağ boyunca Kıta Yunanistan'da yapılan apsidal yapıların popüler olarak yapılması, arkeoloji dünyası açısından göz ardı edilemez bir gerçektir. Bununla birlikte bu popülerliğin nasıl başladığı konusunun tam olarak açıklanması kolay değildir. Araştırmacılar, yerleşimleri tahribe uğramış toplumların,



konutlarını bir an önce yapabilmesi için köşeli yapılar yapmaktan ziyade, apsidal yapılar yapımının daha kolay olabileceğini düşünmüşlerdir. Ancak bu durum ele aldığımız yerleşimlerindeki Protogeometrik ve Geometrik dönem yapıları incelendiğinde, bu dönemde yapı tekniklerinin yeterince bilinmemesinden dolayı, apsidal yapılarında en az köşeli yapılar kadar özenle yapıldığını göstermektedir. Özellikle Erken Demir çağı apsidal yapılarının, kasıtlı olarak büyük boyutlu yapılması, aynı zamanda yapıların çok çaba sarf edilerek yapıldığını göstermektedir. Bu nedenle apsidal planların kolaylık olarak yapıldığını düşünmek mantıklı değildir. Ek olarak incelediğimiz Erken Demir çağı apsidal planlı yapıların, genellikle önemli mekânlarda yapılmasından da toplum için önemli yapılar olduğunu göstermektedir. Bu konunun detaylarını incelediğimiz yapılar arasında, Lefkandi heroon yapısında detaylı olarak görmekteyiz.

Apsidal planın, göç eden toplumlar tarafından mı, yoksa istila eden insanlar tarafından mı Yunanistan'a getirildiği ve bu dönemde Grek toplumunca neden tercih edildiği konusu, günümüzdeki en önemli tartışma konularından birisidir. Araştırmacılar açısından, apsidal planın görüldüğü geçiş dönemlerinin, arkeolojik verilerin yetersizliğinden, tam olarak açıklaması günümüz şartları açısından oldukça zordur. Ancak kesin olan konu; apsidal planlı yapıların özellikle geçiş dönemlerinde daha yoğun olarak yapıldığıdır. Erken Demir çağı apsidal yapılarının işlevleri ve rolleri çoğu zaman kolayca fark edilemese de bu yapıların önemsiz yapılar olmadığı açıktır. Özellikle protogeometrik dönemde yapılan apsidal yapıların genellikle heroon olarak yapıldığı ve geometrik dönem ile birlikte kadar tapınakların apsidal planda yapıldığı görülmektedir. Bu durum bizlere, Protogeometrik dönemde baskın olarak görülen Miken kültüründen, Geometrik dönemin yabancı kültürlerin gelmesi ile beraber Ege Dünyasında görülen kültürel değişimi de gözler önüne sermektedir. Ayrıca yapının boyutları kullanım amaçları ile aynı olduğu, heroon ya da tapınak yapılarının kasıtlı olarak büyük yapıldıkları saptanmıştır. Tipoloji bakımından ise yapılar oda sayıları ve boyutlarına göre ayrılmıştır. Yapıların oda sayıları arttıkça kullanım amaçları da sosyal tabakadan, elit tabakaya doğru bir hat çizmektedir. Aynı zamanda yapıların boyutları büyüdükçe konut mimarisinden tapınak ve heroon yapılarına doğru değiştiği gözlenmektedir.

#### KAYNAKÇA

- Akurgal, E. (1983). *Eski İzmir 1, Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Catherine, Morgan (2006). *Ethne in The Peloponnese and Central Greece. Ancient Greece: From The Mycenaean Palaces To The Age of Homer*. Athens.
- Catling, H. (1973). *Archaeology in Greece, 1971-72, Archaeological Reports, No.18 (1971 -1972)*, ss. 13-55.
- Carol, T. Craig (1999). C., *Citadel to City-State: The Transformation of Greece, 1200-700 B.C.* London.
- Coldstream, J. N. (2003). *Geometric Greece 900-700 BC*. London.
- Coulson, William D.E., William A. McDonald, John Rosser (1983). *Excavations at Nichoria in Southwest Greece: Vol. 3, Dark Age and Byzantine occupation*. The University of Minnesota Press: Minneapolis.
- Dirlik, N.- Paksoy, S. (2017). Erken Demir Çağı'ndan Arkaik Çağ'a Kıta Yunanistan'da Konut Tipleri. *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 32, ss. 852-884.
- Fagerström, K. (1988). *Greek Iron Age Architecture Developments Through Changing Times, Printed in Sweden by Goterna*. Göteborg.
- Gadolou A. (2004). Achaean Pottery of The Late Geometric Period: The Impressed Ware Workshop. *The Annual of The British School at Athens*, Vol. 98, ss. 307-329.
- Gadolou A. (2011). A Late Geometric Architectural Model With Figure Decoration from Ancient Thelike, *Achaia The Annual of The British School at Athens*, Vol 105, ss. 247-273.
- Gonzalez, Alfredo- Ruiz-Galvez, Marisa (2016). House Societies in The Ancient Mediterranean (2000-500 BC). *Journal of World Prehistory*, ss. 383-437.
- Langdon, Susan (2001). Beyond the Grave: Biographies from Early Greece. *American Journal of Archeology*, Vol. 105, No. 4, ss. 579-606.
- Lawrence, A.W. (1967). *Greek Architecture*, Penguin Book, London.
- Lemos, Irene, S. (2002). *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of The Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. Oxford University Press: New York, ss. 135-242.
- Leone, B. (2012). *Trade Route Between Euboea And The Northern Aegean*. *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25, Zagora in Context: Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900-700 BC) *Proceedings of the conference held by The Australian Archaeological Institute at Athens and The Archaeological Society at Athens*, Athens, ss. 228-241.
- Mazarakis, Ainian A. (1997). *From Rulers' Dwellings To Temples Architecture, Religion and Society In Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*. Athens.
- Mazarakis, Ainian A. (2007). Architecture and Social Structure in Early Iron Age Greece. *British School at Athens Studies*, Vol. 15, ss. 157-168.
- Mazarakis, Ainian A. (2012). The Domestic and Sacred Space of Zagora In The Context of The Southeuboean Gulf Zagora. In Context: Settlements and Intercommunal Links In The Geometric Period (900-700 BC, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25, *Proceedings of The Conference Held By The Australian Archaeological Institute at Athens and The Archaeological Society at Athens*. Athens. ss. 119-136.
- Moore, S. M. (2005). Assessment of Protogeometric Apsidal Buildings From Greece. University of Tennessee Honors Thesis Projects: Knoxville. ss. 3-57.
- Popham, M. R. (1993). The Main Excavation of The Building (1981-3). In *The Protogeometric Building At Toumba, Part 2 The Excavation, Architecture and Finds*. Oxford: Alden Press: New York, ss. 7-44.



- Popham Mervyn. R. (1990). The Protogeometric Building at Toumba. Part I: The Pottery (1990). *The British School At Athens Supplementary Volumes*, No. 22, ss. 112-174.
- Petropoulos, M. (2001). The Geometric Temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia During The Period of Colonisation", *Gli Achei E L'identita Etnica Degli Achei D'occidente, Atti Del Convegno Internazionale Di Studii*, Roma, ss. 143-158.
- Schilardi, Demetrius (2012). Koukounaries of Paros and Zagora of Andros Observations on The History of Two Contemporary Communities. *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25, Zagora In Context: Settlements Andintercommunal Links in The Geometric Period (900-700 BC). *Proceedings of The Conferenceheld by The Australian Archaeological Institute At Athens and TheArchaeological Societyat Athens*. Athens, ss. 89-105.
- Verdan, Samuel (2012). Geometric Eretria: Some Thoughts on Old Data. *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25, Zagora In Context: Settlements Andintercommunal Links in The Geometric Period (900-700 BC). *Proceedings of The Conferenceheld by The Australian Archaeological Institute At Athens and The Archaeological Society At Athens*, Athens. ss. 181-189.
- Vlachou, Vicky (2012). Figured Pottery from Oropos and Zagora: a Comparative Analysis, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25, Zagora in Context: Settlements Andintercommunal Links in The Geometric Period (900-700 BC). *Proceedings of The Conferenceheld By The Australian Archaeological Institute At Athens And The Archaeological Societyat Athens*, Athens, ss. 137-151.
- Wardle, K. A. Halstead, Paul (1980). Excavations at Assiros, 1975-1979: A Settlement Site in Central Macedonia and Its Significancefor The Prehistory of South-East Europe. *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 75, ss. 229-267.
- Wardle, K. A. (1987). Excavations At Assiros Toumba 1986. A Preliminary Report. *The Annual of The British School At Athens*, ss. 313-329.
- Wilkie, Nancy C. (1983). Unit III-I. in *Excavations at Nichoria in Southwest Greece: Vol. III Dark Age and Byzantine Occupation*. Eds. William D.E. Coulson, William A. McDonald, and John Rosser. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Wright, James C. (2006). The Formation of The Mycenaean Palace. *From The Mycenaean Palaces To The Age of Homer*, Athens, ss. 7-52.
- Yıldız, Sevilay Z. (2007). Ege Kronolojisi Üzerine: M.Ö. 12.-11.Yüzyıl. *Tarih Okulu Dergisi*, ss. 747-775.

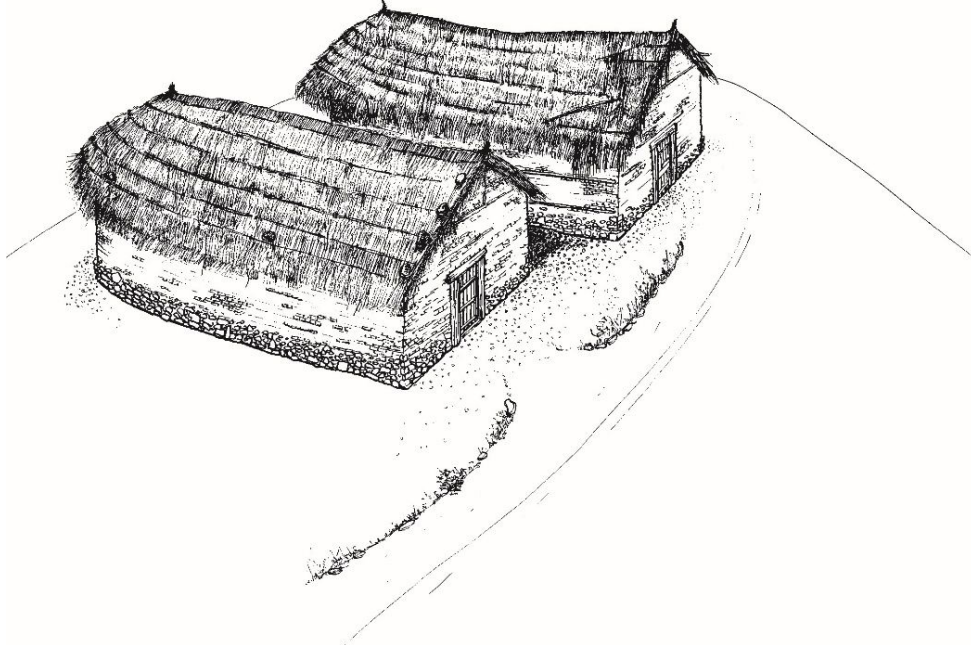
#### EKLER



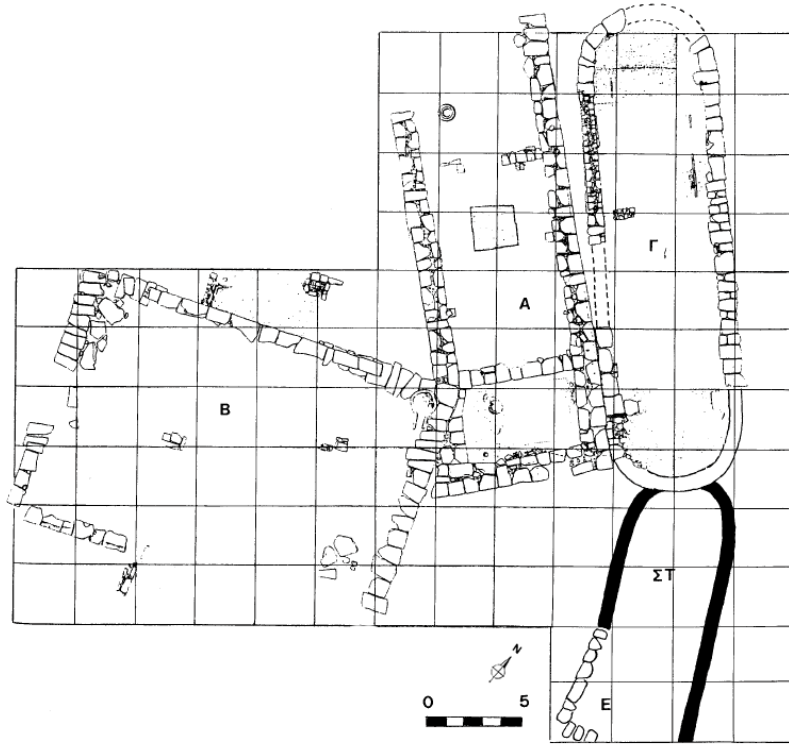
Figür 1: Kıta Yunanistan. Apisidal Yapılar Haritası



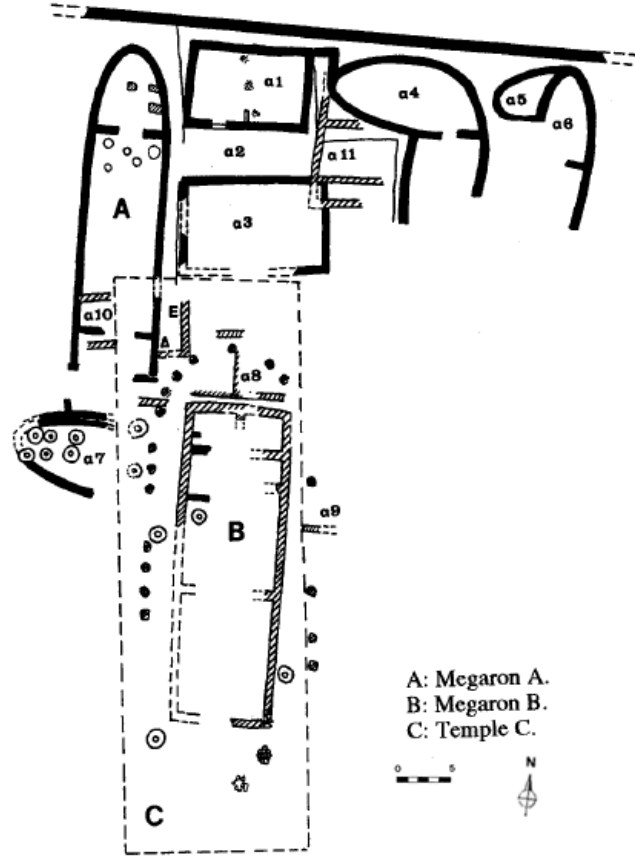
Figür 2: Assiros Kuzey-Güney Apsidal Yapı 1. Evre Planları (Moore, 2005, Fig 30)



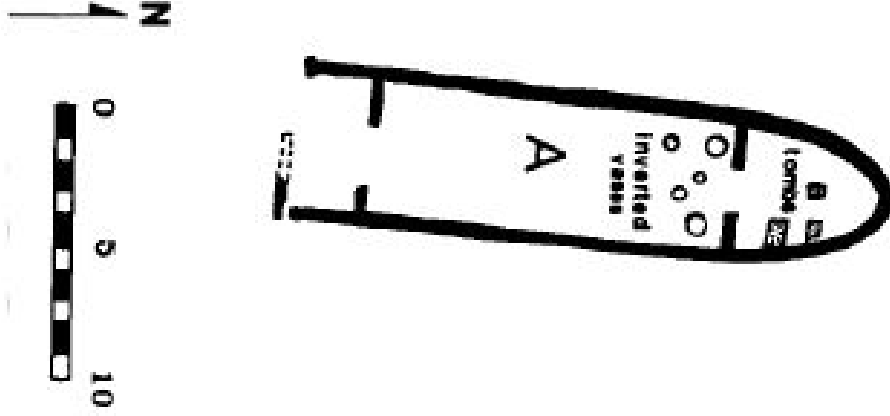
Figür 3: Assiros Rekonstrüksiyon Çizimi



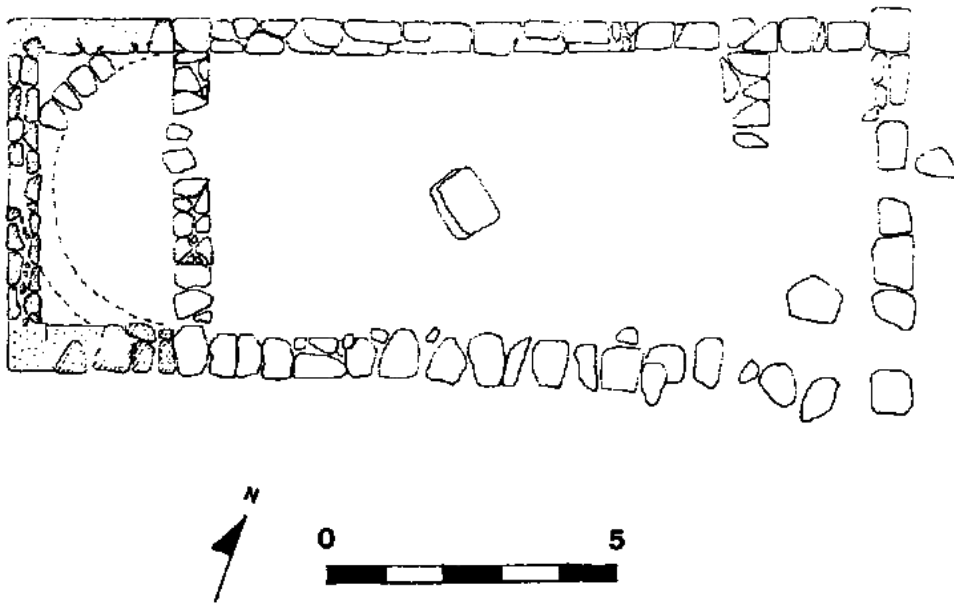
Figür 4: Poseidi ΣΤ Yapısı (Mazarakis, 2007, Fig. 27)



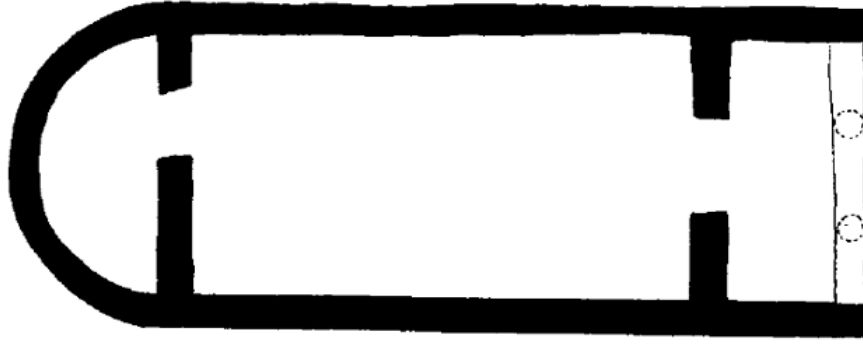
Figür 5: Thermon. Apollon Kutsal Alanı Erken Demir Çağ Mimari Planları (Mazarakis, 1997, Fig. 40)



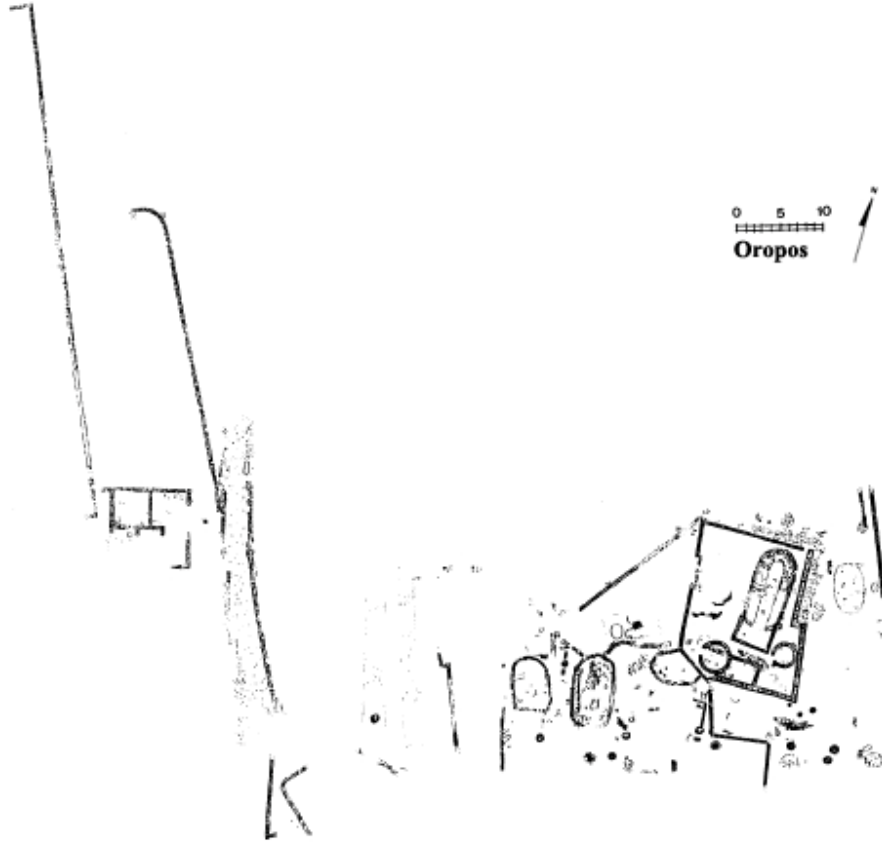
Figür 6: Thermon Megaron A Planı (Mazarakis, 2007, Fig. 45a-b)



Figür 7: Paralimni Erken Demir Çağ Apsidal Yapı Planı (Mazarakis, 2007, Fig. 71)



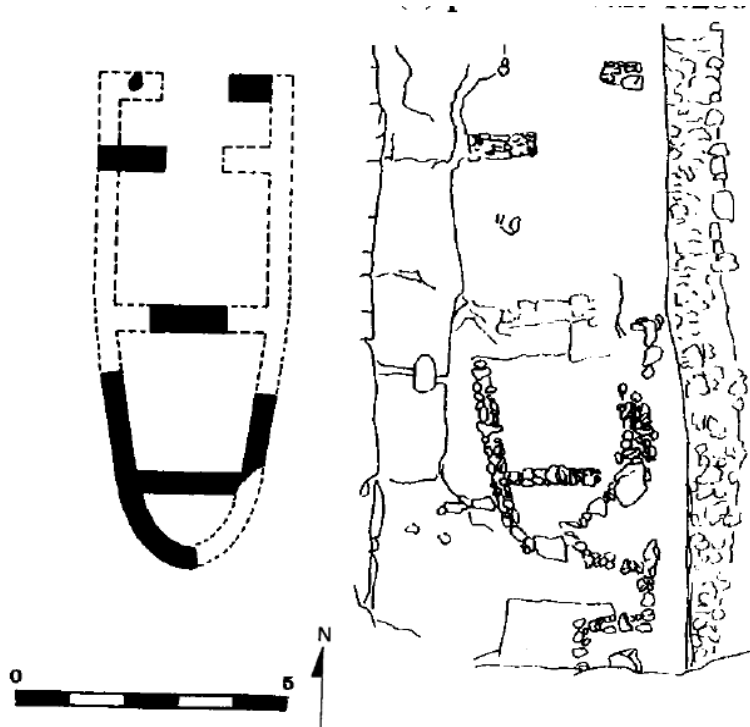
Figür 8: Paralimni Apsidal Yapı Rekonstrüksiyon Çizim Planı (Mazarakis, 2007, Fig. 72)



Figür 9: Oropos Erken Demir Çağ Genel Yerleşim Planı (Mazarakis, 2007, Fig. 17.1)

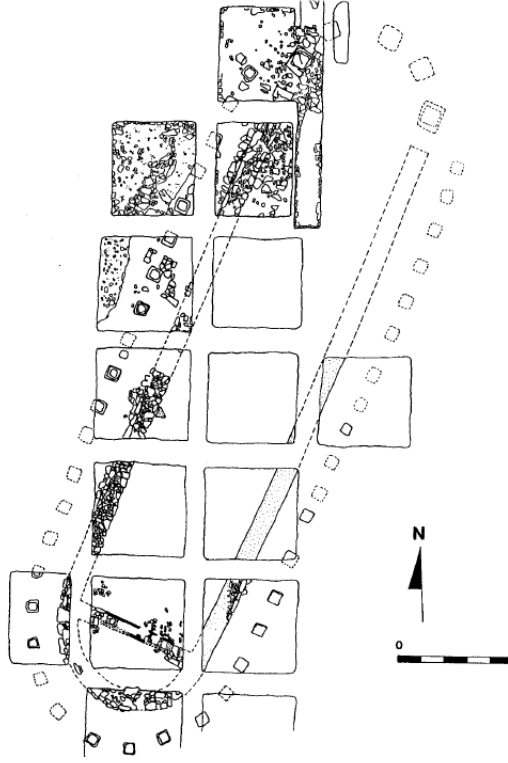


Figür 10: Oropos Erken Demir Çağ 34 Numaralı Duvar Planı (Mazarakis, 2007, Fig. 76)

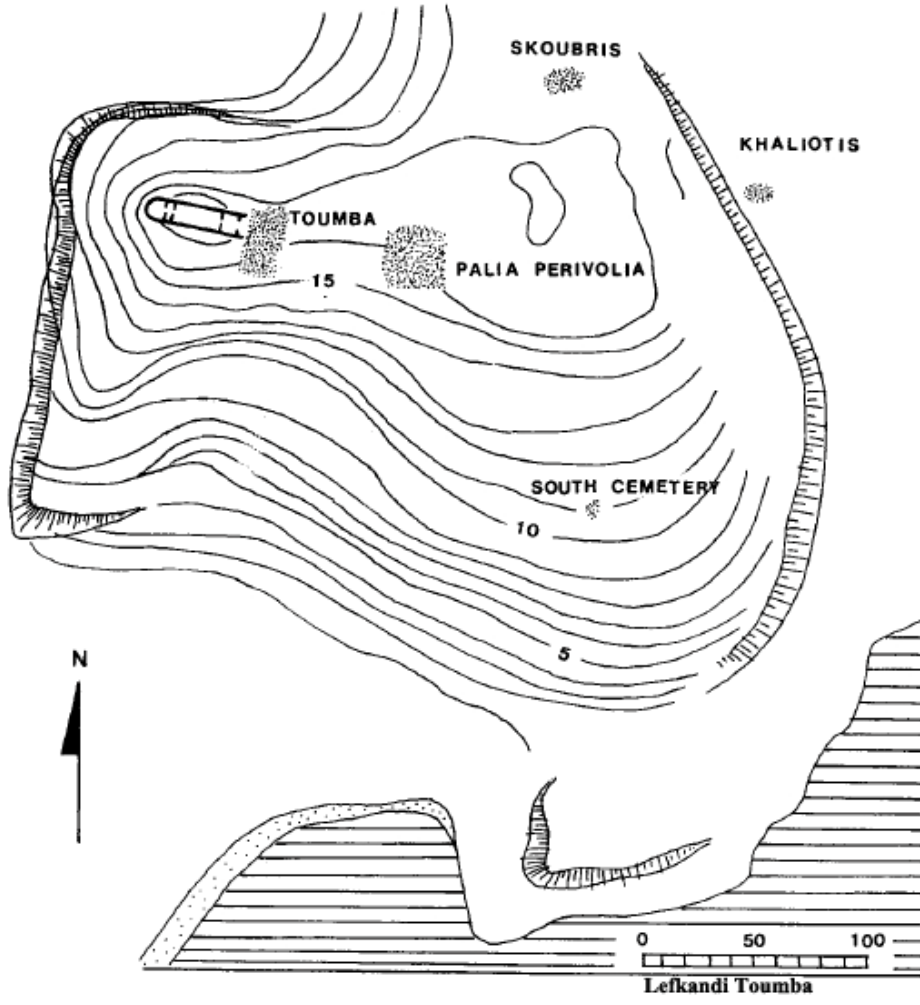


Figür 11: Mycenaean Apsidal E Yapısı Planı (Mazarakis, 1997, Fig. 203a)

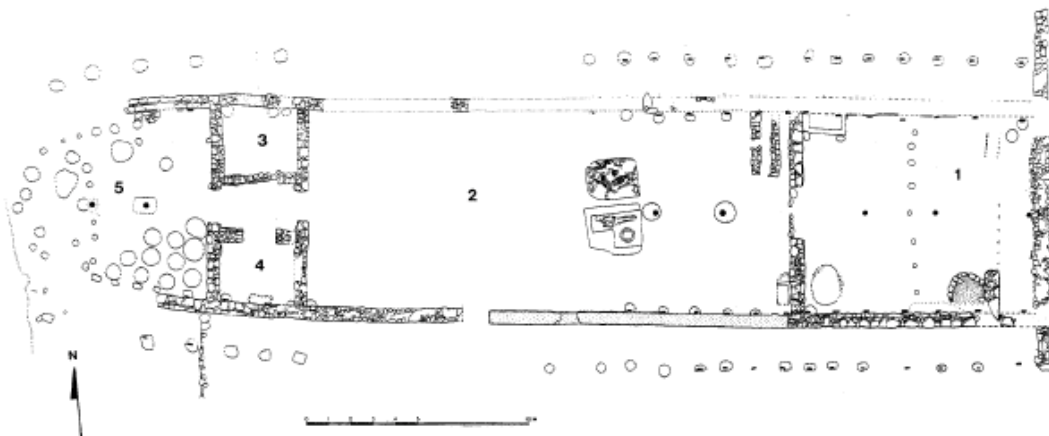




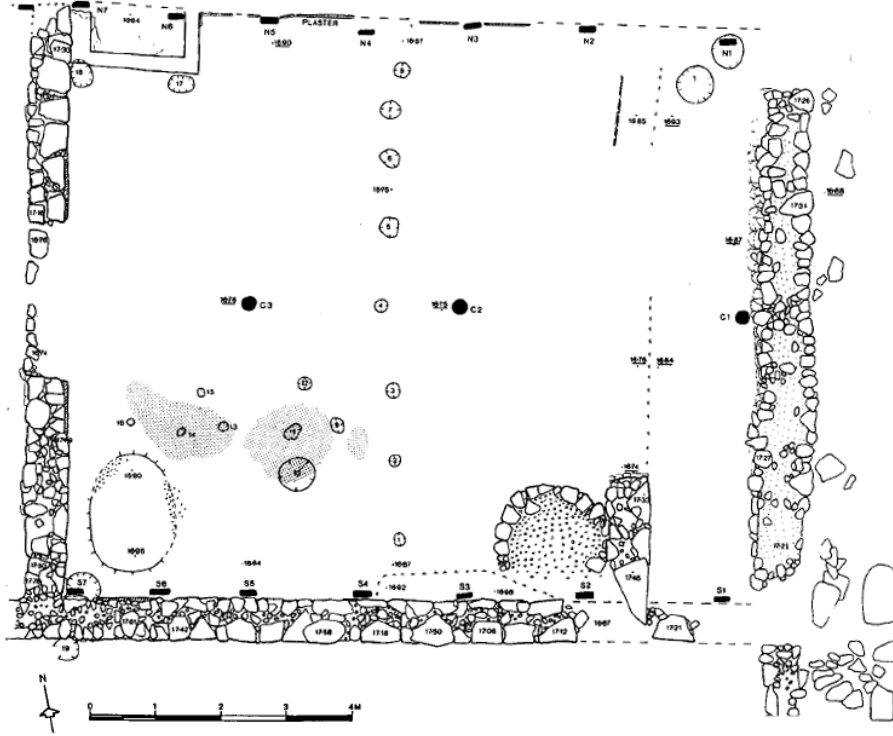
Figür 12: Rakita (Ano Mazaraki) Apsidal Yapı Planı (Mazarakis, 1997, Fig. 253)



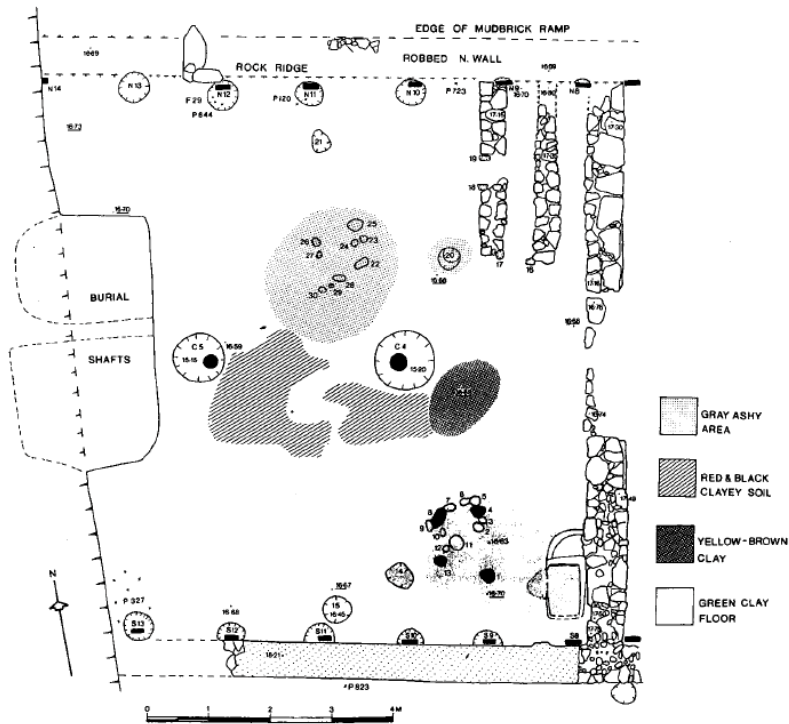
Figür 13: Lefkandi Yerleşim Planı (Mazarakis, 1997, Fig. 80)



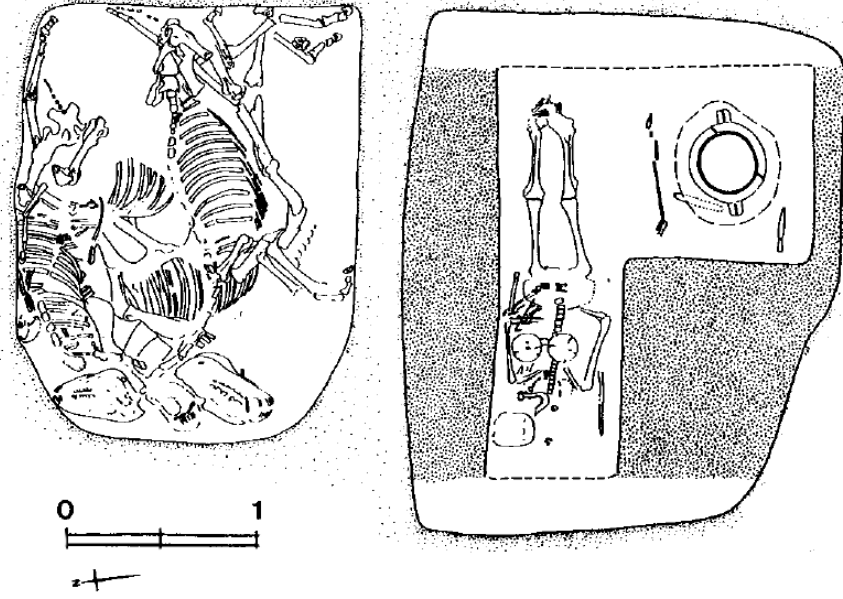
Figür 14: Lefkandi Anıtsal Heroon Yapısı Planı (Mazarakis, 1997, Fig. 82)



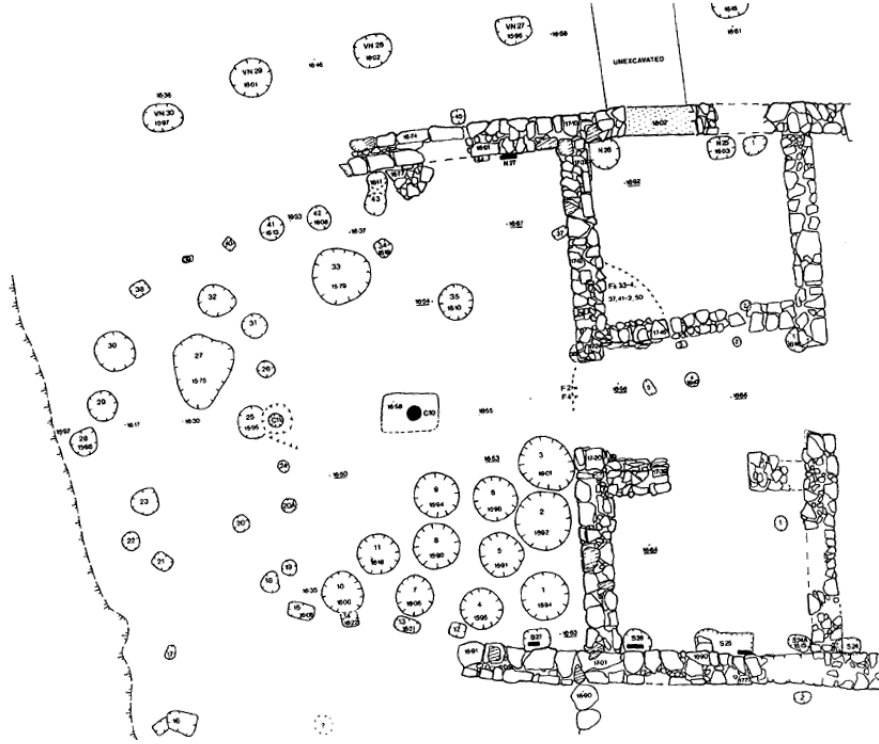
Figür 15: Lefkandi Anıtsal Heroon Yapısı Doğu Odası planı (Mazarakis, 1997, Fig. 85)



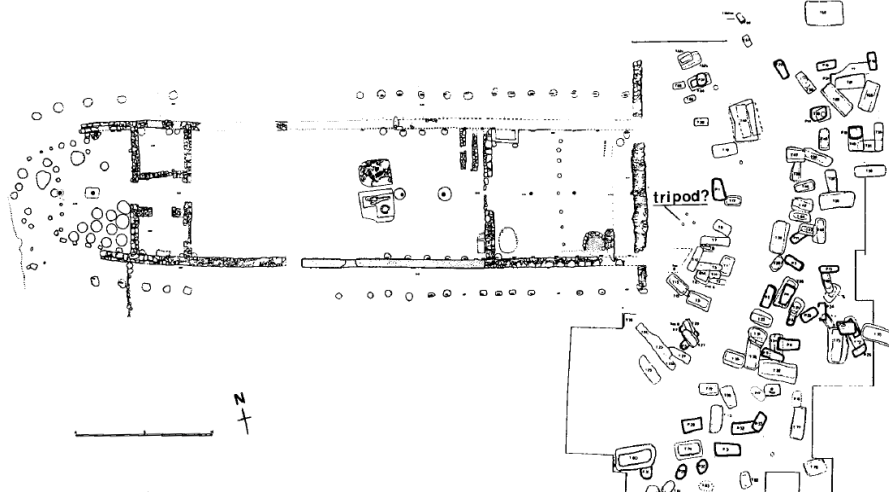
Figür 16: Lefkandi Anıtsal Heroon Yapısı Merkezi Oda Planı (Mazarakis, 1997, Fig. 86)



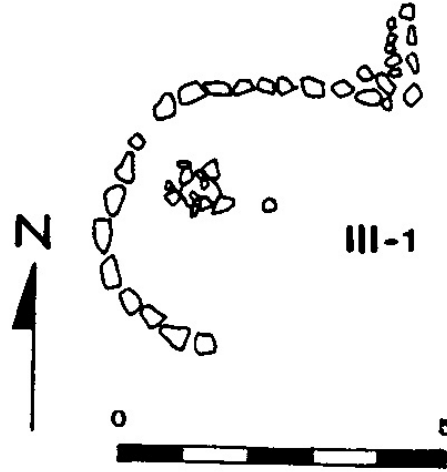
Figür 17: Lefkandi Anıtsal Heroon Yapısı Detaylı Çizim (Mazarakis, 1997, Fig. 90)



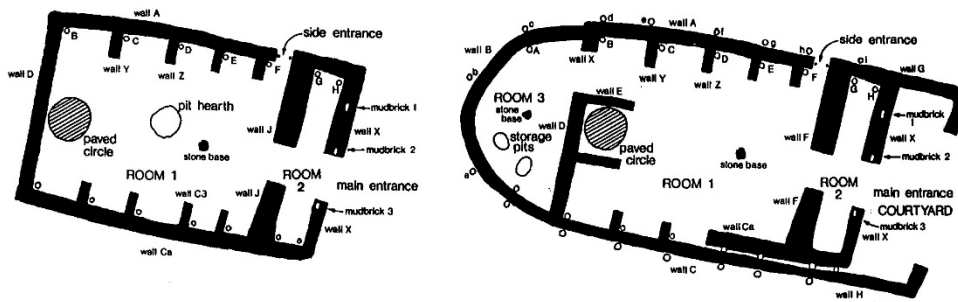
Figür 18: Lefkandi Anıtsal Heroon Yapısı Apsis Bölümü Çizimi (Mazarakis, 1997, Fig. 84)



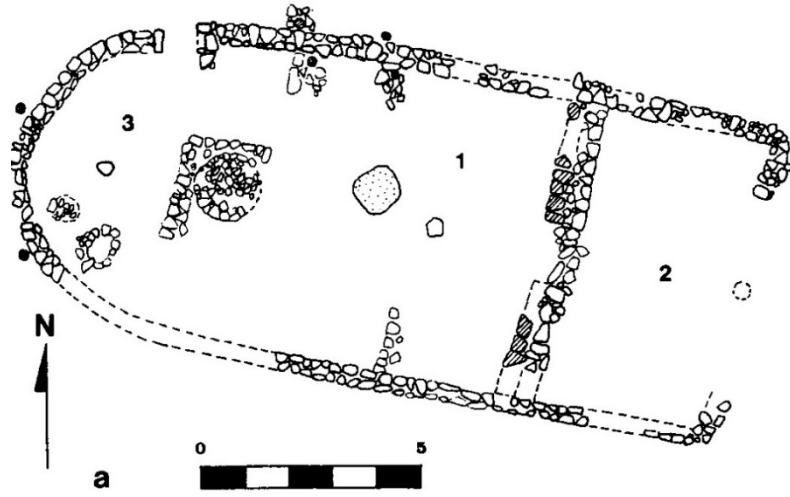
Figür 19: Lefkandi Anıtsal Heroon Yapısı Genel Plan Çizimi (Mazarakis, 1997, Fig. 87)



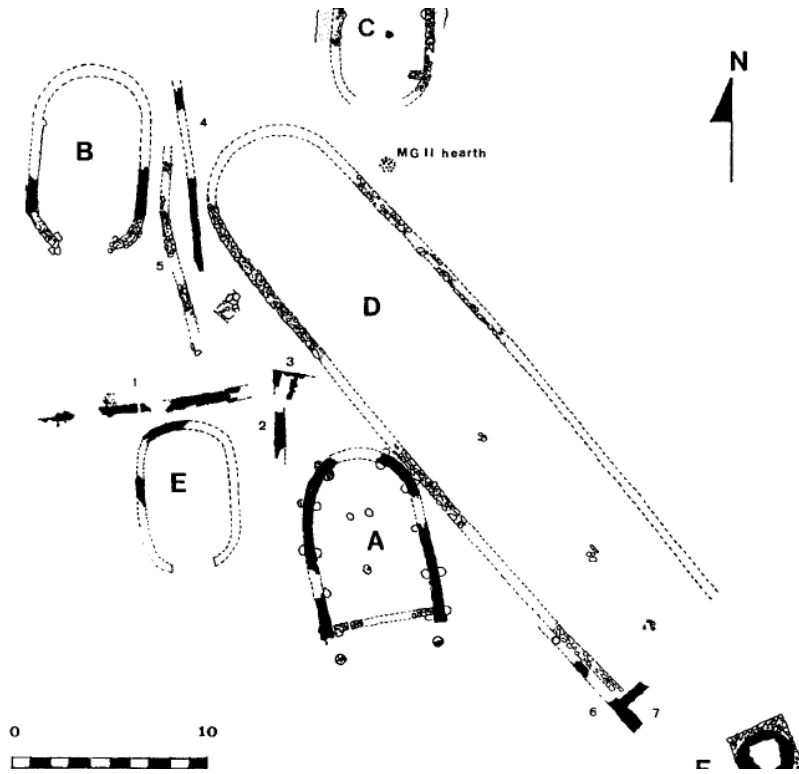
Figür 20: Nikhoria Yapı III-I Planı (Fagerstrom, 1988, Fig. 13)



Figür 21: Nikhoria Yapı IV-1a ve Yapı IV-1b Planı (McDonald, 1983, Fig. 2.22)



Figür 22: Nikhoria Yapı IV-1 Planı (Mazarakis, 1997, Fig. 265a)



Figür 23: Eretria. Apollo Kutsal Alan Yapı Planları (Mazarakis, 1997, Fig. 105)